

A fonéma tündöklése és...*

Amennyire tudható, a *fonéma* (phonème) terminus bevezetését A. DUFRICHE-DESGETTES javasolta először egy 1873-ban, a Párizsi Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában (Sur la nature des consonnes nasales: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 8: 63), mégpedig a német *Sprachlaut* (illetve a francia *son du langage*) helyett, vagyis

* Ezúton mondok köszönetet FEJES LÁSZLÓnak és SZENDE TAMÁSnak a cikk kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseikért, javaslataikért.

körülbelül 'beszédhang' értelemben. A szót más párizsi nyelvészek is gyorsan felkapták, s maga SAUSSURE is használta már a *Mémoire*-ban (SAUSSURE, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes*. Leipzig, 1879.), bár más, látszólag a maihoz közel álló jelentésben („egy fonológiai rendszer eleme, amelyben, bármilyen legyen is pontos artikulációja, minden más elemtől különbözőnek ismerjük fel”; részletesebben I. TULLIO DE MAURO, *Jegyzetek*. In: SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina, Bp., 1997. 288). Általános nyelvészeti munkáiban azonban (például a *Cours* megfelelő helyein: SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*. Payot, Paris, 1916.) világos, hogy abban az értelemben használta ő is a *phonème* szót, amire ma a *fonetikai szegmentum* vagy a *beszédhang* terminust alkalmaznánk: beszédesemények legkisebb, tovább nem szegmentálható egységeire.

1. FERDINAND DE SAUSSURE nem hagyott ránk kidolgozott fonológiai elméletet. A *Cours*-ban használta ugyan a *phonème* és *phonologie* terminusokat, de nem a későbbi, ma is ismert szóhasználatnak megfelelően: *fonológiá*-nak nevezte a konkrét beszédhangok artikulációs és akusztikai szempontú szinkrón vizsgálatát, vagyis a mai értelemben vett fonetikát (szemben a *phonétique* terminussal, amellyel a történeti hangtant jelölte), *fonémá*-n pedig egyszerűen beszédhangot értett. Emellett azonban bevezetett két absztraktabb fogalmat is: a h a n g f a j t a (espèce phonologique), valamint – a nyelvi jel „kétarcúságával” kapcsolatban – a h a n g k é p (image acoustique) fogalmát.

A h a n g f a j t a fogalmáról a *Cours* bevezetője és első része közé illesztett Függelékben esik szó, amely SAUSSURE két korábbi előadásán alapul, tehát nem tartozik a *Cours*-ban foglalt előadások anyagához. Eszerint például a [pap] szótagban az első [p] „explozív” ejtésű, „belenyílik” a rákövetkező magánhangzóba ([p[^]]), míg a második [p] „implozív” ejtésű, az előtte álló magánhangzóból „záródik” ([p[>]]). Ez a különbségük azonban a szótagban elfoglalt helyükön alapul, a szótag artikulációs szervezetségéből következik (azaz, későbbi kifejezéssel: megjósolható). Ha ettől a különbségtől eltekintünk, megkapjuk a *hangfajta* elvontabb fogalmát, amely körülbelül a fonetikai leírásokban általában használt *beszédhang*-nak felel meg. SAUSSURE szerint a lehetséges különböző hangfajtáknak egy véges, bár nagy számosságú halmaza létezik, amely halmaz elemeinek jellemzése nem függ az adott nyelvtől (vagyis semmiképpen nem azonos a mai értelemben vett fonémával).

Itt meg kell jegyezmem, hogy az általános felfogással szemben, amely szerint a beszédhang és a fonéma úgy áll szemben egymással, mint konkrét példány az elvont típussal, itt az elvontságnak egy folyamatos skálájával állunk szemben, akár csak más típus: példány vagy konkrét: absztrakt szembenállások esetében. Az, hogy egy ilyen folyamatos skála hány tagból is áll tulajdonképpen, kizárólag az elemzés aprólékosától függ. A SAUSSURE-i „hangfajta” például a konkrét fizikai hangjelenséghez (annak valamely mozzanatához) képest absztrakt, míg a fonémához képest konkrét. De például az implozív [p[>]] maga is absztrakció, csak éppen az absztrakciós skálán eggyel lejjebb helyezkedik el, és így tovább. Sőt, voltaképpen a konkrét egyedi hangfolyam szegmentálásával kapott egységek, bármilyen konkrétak és egyedinek fogjuk is fel őket, tulajdonképpen maguk is absztrakciók annyiban, hogy a konkrét fizikai hangfolyamban semmiféle szegmentumok nem találhatóak, ezeket csak a különböző elvontsági szintű egységek, végső soron a fonémák alapján „látjuk bele” a hangfolyamba. Ez a későbbiekben még fontosnak fog bizonyulni (l. a 7. pontot).

De térjünk most rá a másik említett SAUSSURE-i absztrakt fogalomra, a h a n g k é p re. A híres definíció szerint „A nyelvi jel nem egy dolgot és egy nevet, hanem egy fogalmat és egy hangképet egyesít. Ez utóbbi nem materiális hang, vagyis kizárólag fizikai valami, hanem ennek a hangnak a pszichikai lenyomata” (SAUSSURE 1997. i. m. 91).

Ismeretes, hogy SAUSSURE a nyelvészetet a jelek (egy bizonyos osztályának) tanulmányozásaként fogta fel, s hogy a kérdéses jelek egy (jelölt) fogalmat és egy (jelölő) hangképet egyesítenek magukban. Ezzel kapcsolatban szokás idézni azt a SAUSSURE-i tant, hogy „dans la langue il n’y a que des différences”, vagyis hogy a nyelvben semmi más nincs, mint különbségek. Annak a bizonyítására szokás ezt idézni, hogy SAUSSURE szerint a hangrendszert alkotó elemek maguk, a SAUSSURE-i értelemben vett fonémák (tehát a beszédhangok) nem legitim tárgyai a nyelvészeti tanulmányozásnak. Csakhogy azt mondani, hogy a nyelvészt főleg a hangok közötti különbségek érdeklik, semmi esetre sem azonos annak kimondásával, hogy a hangok tanulmányozását teljesen el is kellene utasítanunk. Habár a nyelvész elsősorban a jelek közötti oppozíciók rendszerére összpontosítja a figyelmét, ezek az oppozíciók a hangképek közötti különbségeken alapulnak, ezek a különbségek pedig a megkülönböztetett hangok természetében lehelők fel. SAUSSURE tehát azt hangsúlyozta, hogy a hangok képzésének, fizikai természetének tanulmányozása (vagyis a fonetika) önmagában nem nyelvészeti természetű vizsgálat. Csak akkor mondhatjuk, hogy a nyelv rendszerét tanulmányozzuk, ha a hangképek közötti viszonyokat vesszük szemügyre. De abból, hogy a hangképet a nyelvi jel egymástól elválaszthatatlan két oldalának egyikeként fogta fel, világosan következik, hogy amennyiben a hangkép megkülönböztető funkciója annak fizikai természetén alapul, a hangképek tanulmányozása valóban a nyelvészet tárgya, a nyelvi jel tanulmányozásának az egyik aspektusa.

Az eddigieket összefoglalva hadd idézzem PÉTER MIHÁLYT a *fonéma, hangfajta és hangkép* SAUSSURE-i fogalmaival kapcsolatban: „Noha a saussure-i szóhasználat a későbbiekben nem gyökeresedett meg, mégis el kell ismernünk, hogy a nagy svájci nyelvész jelentős hatással volt a fonológia kialakulására, mégpedig elsősorban tanításának néhány általános alapelvvel: a nyelv és a beszéd, valamint a szinkrón és történeti nyelvelírás következetes elválasztásával, és mindenekelőtt a nyelv rendszer voltának hirdetésével, a különbözőségek és oppozíciók szerepének hangsúlyozásával a nyelv mechanizmusában” (PÉTER MIHÁLY, *Strukturális fonológia*. In: SIPTÁR PÉTER szerk., *Szabálytalan fonológia*. Tinta, Bp., 2001. 12).

Térjünk most rá a *fonéma* fogalmának későbbi sorsára a fonológiai elméletek történetének viszontagságai között. Pontosabban, először lépünk hátra néhány évtizedet.

2. 1870 decemberében a szentpétervári egyetemen tartott habilitációs előadásában JAN BAUDOIN DE COURTENAY a hangtani tanulmányok két tárgyát határozta meg: a hangok tisztán fiziológiai szempontú vizsgálatát, valamint a hangok szerepének vizsgálatát a nyelv mechanizmusában, jelentésüket a nyelvérzék számára. Ez a „jelentés” azonban nem mindig egyezik a hangoknak fizikai tulajdonságaik által meghatározott kategóriáival; ez utóbbi típusú vizsgálat a hangoknak a morfológia, illetve a szóalkotás szempontjából történő elemzése. Ennek megfelelően BAUDOIN megkülönböztette az antropofonikát (ma ezt nevezzük fonetikának) és a fonetikát (vagyis a mai értelemben vett fonológiát).

Az 1880/81-es tanévben a kazanyi egyetemen tartott előadásaiban fejtette ki a homogén hangok elméletét. Homogéneknek nevezte a „közös eredetű” hangokat; egy nyelven belül ezeket komparens, míg a rokon nyelvek közötti megfelelések tagjaiként korrespondens hangoknak nevezte. Az egy nyelven belüli komparens hangok lehetnek divergens, ha valamely működő fonetikai szabály következtében jöttek létre, illetve korrelatív, ha különbözőségük valamely már nem működő fonetikai szabály következménye volt. Ez vezette 1881-ben első fonéma-meghatározásához: „A fonéma a szó meghatározott fonetikai része általánosított antropofonikus tulajdonságainak összessége, amely oszthatatlan az egy nyelven belül megállapított korrelatív, valamint a több nyelv vonatkozásában fennálló korrespondens kapcsolatok tekintetében” (idézi PÉTER i. m. 13).

BAUDOIN fonológiai nézeteinek fejlődésében rendszerint két élesen elkülönülő szakaszt szoktak megkülönböztetni. Valójában a két szakasz között nem volt éles törés. BAUDOIN kezdetől fogva szemben állt AUGUST SCHLEICHER nyelvészeti naturalizmusával: a nyelvet nem önálló organizmusnak, hanem az emberi organizmus funkciójának tekintette. Ebből viszont egyenesen következett, hogy csupán az *e g y e s* ember nyelvének tulajdonított reális létezését. SAUSSURE-re ellentétben BAUDOIN a nyelv *t á r s d a l m i* oldalát tekintette változékony és ideiglenes jellegűnek, mivel az csak az egyének nyelvi érintkezése során jelentkezik.

Mindebből következően munkásságának második, szentpétervári szakaszában a fonéma morfológiai-etimológiai szempontú megközelítését pszichikai szempontúval váltotta fel. Íme nevezetes második fonéma-definíciója: „A fonéma a fonetika területéhez tartozó olyan egységes képlet, amely egy és ugyanazon hang kiejtéséből származó benyomások egybeolvadása által jön létre a lélekben – a nyelv hangjainak pszichikai ekvivalense” (1894., idézi PÉTER i. m. 14)

3. A prágai iskola. – NYIKOLAJ SZERGEJEVICS TRUBECKOJ elméleti alapvetésének (Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7. 1939.) kiindulópontja fonetika és fonológia elhatárolása, ami végső soron a nyelv és a beszéd – SAUSSURE-nél és BAUDOIN DE COURTENAY-nél egyaránt fellelhető – megkülönböztetéséből ered. Eszerint a mindig egyszeri és egyéni beszéddel szemben a nyelv állandó és általános természetű. Az adott nyelvközösség minden egyes tagjának tudatában létező nyelv alkotja az alapját a korlátlan számú konkrét beszédaktusnak. Nyelv és beszéd tehát – elvileg különböző voltak ellenére – szorosan összefüggnek egymással, és a nyelvi jelenségek teljességének (a SAUSSURE-i értelemben vett *langage*-nak) két oldalát jelentik. Mivel a nyelv jelrendszer, a *langue*-on és a *parole*-on belül is meg kell különböztetnünk a *signifiant* és a *signifié* oldalát:

	Jelölő oldal	Jelölt oldal
Beszéd	Konkrét fizikai hangfolyam	Konkrét közlemény
Nyelv	A hangfolyamot rendező szabályok	Absztrakt grammatikai és lexikai szabályok

Mint hogy a jelölő oldal természete más a nyelvben, mint a beszédben, TRUBECKOJ – akárcsak korábban BAUDOIN – kétféle hangtan szükségességét hirdette. A beszéd jelölő oldalát vizsgáló tudományág, a *f o n e t i k a* a nyelvi jelentéstől elvonatkoztatott fizikai egységekkel foglalkozik s ennek megfelelően természettudományos módszereket alkalmaz. Ezzel szemben a nyelv jelölő oldalát vizsgáló *f o n o l ó g i a*, amely a nyelvi egységeket és ezek rendszerét tanulmányozza, alapvetően társadalomtudományi módszereket használ (PÉTER i. m. 17).

TRUBECKOJ elméletének középpontjában – SAUSSURE nyomán – az *o p p o z í c i ó* (szembenállás) fogalma állt. Fonológiai vagy disztinktív oppozícióknak nevezte az olyan hangkülönbségeket, amelyek az adott nyelvben képesek két szó hangtestének megkülönböztetésére. A fonológiai oppozíció két tagját (amely nála nem feltétlenül szegmentumnyi, hanem bármilyen hosszú lehetett) *f o n o l ó g i a i e g y s é g* nek nevezte. Első fonéma-meghatározása ennek alapján így szólt: „Azokat a fonológiai egységeket, amelyek az adott nyelvben nem oszthatók még kisebb, egymás után következő egységekre, nevezzük fonémáknak” (TRUBECKOJ i. m. 34).

A fonéma fogalmát azonban, ugyancsak a Grundzüge-ben, más oldalról is megközelítette (l. alább az 5. pontot is): „A fonéma az adott beszédhang fonológiai releváns jegyeinek összessége” (TRUBECKOJ i. m. 35). Mivel a beszédhang fonológiai irreleváns jegyeket is tartalmaz, a meghatározásból két további következtetést vonhatunk le: egyfelől a fonéma

nem azonos a beszédhanggal, s másfelől ugyanazon fonémát különböző beszédhangok képviselhetik (ezek az adott fonéma variánsai). A prágaiak fonológiai nézeteiről részletesebben l. JOSEF VACHEK, *The Linguistic School of Prague*. Indiana University Press, Bloomington, 1966.; PÉTER i. m. 16–22.

4. Az amerikai strukturalista (deskriptív) fonológia. – Míg TRUBECKOJNál a fonetika és fonológia szétválasztása a SAUSSURE-i *langue–parole* szembeállításon alapult, az amerikai deskriptivisták ezt a szétválasztást arra a BLOOMFIELDI (illetve végső soron szintén SAUSSURE-i) tételre vezették vissza, hogy nyelvi formát csak hangzás és jelentés *k a p c s o l a t a* alkot, de sem a hangzás, sem a jelentés önmagában nem tárgya a nyelvtudománynak (LEONARD BLOOMFIELD, *A set of postulates for the study of language*. *Language* 2. 1929: 153–64). Ennek megfelelően a fonetika (akárcsak a szemantika) náluk nem tartozott a nyelvtudomány vizsgálódási körébe, csupán nyelvészeti „előtanulmány”-nak számított. A nyelvleírás a fonológiával kezdődött, amely a fonémák meghatározásával és osztályozásával foglalkozó *f o n é m i k á b ó l* (phonemics) és a fonémák kapcsolódási szabályait leíró *f o n o t a k t i k á b ó l* (phonotactics) állt (l. MORRIS SWADESH, *The phonemic principle*: *Language* 10. 1934: 117–29. Magyarul: *A fonemikus elv*. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény 2*. Tankönyvkiadó, Bp., 1982. 188–200; WILLIAM FREEMAN TWADDELL, *On defining the phoneme*. *Language Monograph* 16. 1935. Magyarul: *A fonéma definíciója*. In: ANTAL i. m. 201–42).

A fonémaazonosítás klasszikus ismérvei (l. még JACQUES DURAND – SIPTÁR PÉTER, *Bevezetés a fonológiába*. Osiris, Bp., 1997. 19–21):

1. **S z e m b e n á l l á s (o p p o z í c i ó)**: Végy két beszédhangot. Ha az egyik helyére behelyettesítjük a másikat és más szótári egységet kapunk eredményül, a két beszédhangot két különböző fonémához soroljuk. Ahhoz, hogy ez a próba működjön, rendszerint *m i n i m á l i s p á r o k k a l* dolgozunk, azaz olyan szópárokkal, amelyek egyetlen szegmentumukban különböznek egymástól. Így például a *géz, kéz, méz, néz, réz* szavak közül bármelyik kettő minimális párt alkot, és ennek alapján felvehetjük a /g/, /k/, /m/, /n/ és /r/ fonémákat. (Ezt szokás a fonémák „jelentésmegkülönböztető szerep”-ének nevezni, de persze nem jelentések megkülönböztetéséről van itt szó, hanem különböző alakok, szavak megkülönböztetéséről, legfeljebb annyi a jelentés szerepe, hogy gyakorlatilag erről tudjuk megállapítani, hogy valóban különböző szavakról van szó: hogy mást jelentenek.)

2. **K i e g é s z í t ő e l o s z l á s (k o m p l e m e n t á r i s d i s z t r i b ú c i ó)**: Ha két beszédhang mindig csak egymást kölcsönösen kizáró környezetekben fordul elő, feltételeesen ugyanazon fonémához sorolhatjuk őket. Például a magyar dentális és veláris nazális (*inda : inga*), a palatális approximáns és a zöngés meg a zöngétlen palatális réshang (*tej : téj : tépj*), vagy a glottális meg a veláris réshang (*hó : doh*) kiegészítő eloszlást mutatnak, ennek alapján rendre az /n/, a /j/, illetve a /h/ fonéma a l l o f ó n j a i n a k t e k i n t h e t ő k .

3. **F o n e t i k a i h a s o n l ó s á g**: Az előző két ismérv önmagában nem zárja ki a téves fonémaazonosítás lehetőségét. Például a veláris nazális nemcsak a dentális nazálissal, hanem a glottális [h]-val, sőt a kétféle palatális réshanggal is a kiegészítő eloszlás viszonyában van, mégsem soroljuk sem a /h/-hoz, sem a /j/-hez, hanem csakis az /n/-hez. (A fonetikai hasonlóság persze ebben a formában meglehetősen körvonalazatlan fogalom, de pontosabbá tehető a megkülönböztető jegyekre való hivatkozással, amelyekre hamarosan visszatérek.)

4. **S z a b a d v á l t a k o z á s**: Ha két beszédhang ugyanazon környezetben egymással helyettesíthető anélkül, hogy a szóban forgó szótári elem azonossága vesztélyben forogna, ugyanazon fonéma szabad változataival állunk szemben. Például a magyarban a szóvégi zárhangok felpattanási zörejrel és felpattanás nélkül egyaránt ejthetők, az angolban ezen kívül még hehezettel és glottalizáltan is, míg például a franciában mindig szabályosan fel-

pattannak. A magyar vagy az angol különféle szóvégi *t*-ket a */t/* fonéma szabad változatainak nevezzük. (Többen rámutattak – pl. WILLIAM LABOV, *Methodology*. In: W. O. DINGWALL szerk., *A survey of linguistic science*. University of Maryland. 412–97, kül. 432–7 –, hogy az úgynevezett szabad változatok közötti választást gyakran szociolingvisztikai tényezők befolyásolják, azaz a szó szoros értelmében vett szabad felcserélhetőségről nincs szó, tehát a hagyományos elnevezés félrevezető. Ez igaz ugyan, mégis hasznos megkülönböztetnünk a hangsor adott pontján fellépő nem-disztinktív változatokat az allofónok közötti, helyzettől függő különbségektől.)

A strukturalista irodalomban az iménti tesztek egyébb fogalmakkal egészítették ki, például a rendszereszerűség, a gazdaságosság és a kimerítőség ismérveivel. Ezeket a tesztek *f e l f e d e z ő e l j á r á s o k*ként fogták fel: úgy gondolták, hogy egy nyelv fonéma-rendszérének nyitjára a szembenállás, a kiegészítő eloszlás és a többi ismérv mechanikus alkalmazásával rá lehet találni. Ráadásul a hangrendszer leírását a nyelvi rendszer egyéb összetevőire való hivatkozás nélkül kellett elvégezni. („Nem engedhető meg a körben járás; mivel a grammatikai elemzés a fonológiai elemzésre támaszkodik, az utóbbi semmiképpen nem támaszkodhat az előbbire” – CHARLES F. HOCKETT, *A system of descriptive phonology*. *Language* 18. 1942: 3–21). Mindebből következik most már a deskriptív fonológia fonéma-meghatározása: „A fonéma olyan allofónok osztálya, amelyek a kiegészítő eloszlás viszonylatában állnak egymással és bizonyos fonetikai hasonlóságot mutatnak”. (Idézi PÉTER i. m. 24. A deskriptív fonológiában használatos további fonéma-meghatározásokról I. P. ERIC HAMP, *A glossary of American technical linguistic usage 1925–1950*. Permanent International Committee of Linguistics. Committee for Terminology, Utrecht–Antwerpen, 1957. 44–5.) Feltűnő, hogy a funkcionális szempont (azaz a disztinktív képesség) nem szerepelt a fonéma ismérvei között, noha a jelentés burkoltan jelen volt a fonológiai elemzés folyamatában: a funkcionális ismérv kimondását rendszerint az a megállapítás helyettesítette, hogy a fonémák a *k o n t r a s z t* viszonylatában állnak egymással.

Ez a felfogás egyébként közel áll DANIEL JONES angol fonetikus nézetéhez, aki a hangok olyan „család”-jának tekintette a fonémát, amelynek tagjai fizikailag hasonlítanak egymásra és egyikük sem fordulhat elő ugyanabban a fonológiai környezetben, mint a hangcsalád bármely más tagja. JONES szándékosan mellőzte a fonéma funkciójára való utalást, minthogy szerinte különbséget kell tennünk aközött, hogy *m i* a fonéma és hogy *m i a d o l g a*. (DANIEL JONES, *The history and meaning of the term „phoneme”*. *Supplement to Le maître phonétique*. July–December. London, 1957. 1–20. Figyeljük meg, hogy TRUBECKOJNál a fonéma a beszédhangnál kisebb terjedelmű dolog, az egyes változatok közös része, metszete, míg a bloomfieldiánusoknál vagy JONESnál hangok osztályáról vagy családjáról van szó, tehát a fonéma nagyobb mint a beszédhang, az allofónoknak nem a metszete, hanem az uniója.)

A korai generatív fonológia programját a strukturalista leírási elvekkel való szembehelyezkedés láza fütötte. NOAM CHOMSKY a „Current issues”-ban megsemmisítő kritikával illette a posztbloomfieldiánusok módszertani elveit (*Current issues in linguistic theory*. Mouton, The Hague, 1964.). Azonban a klasszikus strukturalizmus nézeteinek jó részét átvette a generatív fonológia is (NOAM CHOMSKY – MORRIS HALLE, *The sound pattern of English*. Harper & Row, New York, 1968.). Például az az elképzelés, hogy a fonológiai ábrázolások lényegében szegmentumok sorából állnak, amelyek úgy követik egymást, mint a gyöngyök a zsinagon, ebből a korábbi felfogásból öröklődött át. Más iskolák (például a FIRTH-féle prozodikus fonológia) eredményeit többé-kevésbé figyelmen kívül hagyták, és csak jóval később, az autosegmentális fonológia keretében sikerült ezt jóvátenni (I. DURAND–SIPTÁR i. m. 126–54).

Az amerikai strukturalista fonológia a történet csúcspontja: a fonéma fogalmának tündöklése, amelyre előadásom címe utal, ehhez az időszakhoz köthető. Azóta azonban a szakirodalomban a klasszikus fonémafogalom egyre több összetevőjét kérdőjelezték meg és vetették el, úgyhogy mára szinte semmi nem maradt (maradéktalanul) érvényes belőle. Az előadás hátralévő részében a fonémafogalom három fő összetevőjének további sorsát tekintem át: a fonéma oszthatatlanságának, a kontrasztnak és magának a szegmentális szerveződéseknek a kérdéskörét.

5. A fonéma oszthatatlansága, avagy: mik a fonológia alap-elemei? – A hagyományos válasz erre az, hogy a fonológiai szerkezet végső, tovább már nem osztható elemei, tehát azok az egységek, amelyek a morféákat felépítik és egymástól megkülönböztetik: a fonémák.

Már az ókori görög filozófusok is úgy vélték, hogy azok a hangegységek (sztoikheia), amelyek a jelentéssel bíró hangsorokat alkotják, a beszéd oszthatatlan, végső összetevői. Ez a felfogás annyira meggyőzőnek számított, hogy DÉMOKRITOSZ, amikor a fizikai világ atomokból való felépíttetésének megvilágítására hasonlatot keresett, a sztoikheiaira hivatkozott, mint a beszéd minimális összetevőire (l. ROMAN JAKOBSON – LINDA R. WAUGH, *The sound shape of language*. Harvester Press, Brighton, 1979. 10). Ma inkább fordítva mondanánk: a fonémák ugyanúgy oszthatatlanok, akárcsak az atomok (mármint az ókori felfogás szerint, ahogy a nevük is mutatja). Csakhogy időközben az atomokról is kiderült, hogy mégis kisebb részecskékből tevődnek össze; nos, ugyanígy a fonémák is.

Ha ugyanis azt a nézetet, hogy a fonémák a fonológiai szerkezet végső, oszthatatlan egységei, erős (azaz szigorúan veendő, következményekkel járó) elméleti állításként fogjuk fel, könnyen belátható, hogy tarthatatlan. A legtöbb fonológiai megállapítás ugyanis nem egy-egy fonémára vonatkozik, hanem fonémák kisebb-nagyobb csoportjaira, természetes osztályaira. Azonban az ilyen megállapításokat formálisan csak úgy tudnánk kimondani – ha a fonémák oszthatatlanok lennének –, hogy az osztály minden egyes tagjára külön-külön fogalmaznánk meg őket. Vagyis valahányszor valamely folyamat leírásában olyan tulajdonságra kell hivatkoznunk, amely a fonémák valamely csoportját együtt jellemzi, az egész listát fel kellene sorolnunk, ha ragaszkodnánk ahhoz a feltevéshez, hogy a fonémák nem oszthatók tovább. A fonémák atomisztikus elméletéhez való szigorú ragaszkodás esetén minden egyes ilyen esetben minden egyes érintett szegmentumot fel kellene sorolnunk. Pedig általános alapelv, hogy minél nagyobb, tehát minél általánosabb osztályról van szó, a jelölésmódnak annál egyszerűbbnek kell lennie. Ennek pontosan az ellenkezője következik be, ha a fonémák oszthatatlanok. Mindez annyira nyilvánvaló, hogy az ember csodálkozik, miért nem vették észre korábban. Valójában az ilyen esetekből – amelyeket persze észrevettek – nem azt a következtetést vonták le, hogy a fonémákat szisztematikusan és kimerítően le kell bontani megkülönböztető jegyekre, hanem csupán azt, hogy egy-egy nyelv fonémái különféle fonetikai osztályokba tömörülnek. Például DANIEL JONES, aki a fonémákat a fonológiai szerkezet alapegységeiként kezelte, így írt (*An outline of English phonetics*. Heffer, Cambridge, 1956. 42): „a legtöbb mássalhangzó természetes módon jól körülhatárolt osztályokba sorolódik, olyanokba, amelyek a szomszédos osztályoktól világosan elkülönülnek, képzési helyüket vagy képzésmódjukat érintő lényeges különbségek révén”.

Maga BLOOMFIELD sem volt mindig következetes. Amikor azt írta (*Language*. Holt, New York, 1933. 79), hogy „a megkülönböztető jegyek csomókban vagy nyalábokban fordulnak elő, amelyek mindegyikét egy-egy fonémának nevezzük”, látszólag a mai értelemben használta a *megkülönböztető jegy* kifejezést. Csakhogy nála a mai értelemben vett megkülönböztető jegyek, úgy tűnik, nem voltak részei annak, amit „strukturális leírás”-nak nevezett.

A mai fonológiában a fonológia alapegységei a jegyek, és a fonémákat megkülönböztető jegyek halmazainak rövidítéséként használják csupán. Ez a felismerés, illetve ennek első részletes kidolgozása mindenekelőtt ROMAN JAKOBSON nevéhez fűződik. JAKOBSON, a prágai nyelvész kör egyik alapítója, már korai munkásságában arra törekedett, hogy a fonológiai elemzés során ne álljon meg a fonémánál, hanem eljusson azon legkisebb, megkülönböztető képességgel rendelkező elemi egységekig, amelyek alapul szolgálhatnak a nyelvi hangalak leírásához. Már 1932-ben úgy határozta meg a fonémát (egy lexikon-szócikkben), mint olyan hangtulajdonságok együttesen jelentkező halmazát, amelyek az adott nyelvben képesek eltérő jelentésű szavak megkülönböztetésére. Voltaképpen ezt a gondolatot vette át TRUBECKOJ is, amikor úgy határozta meg a fonémát, mint „az adott beszédhangra jellemző fonológiaiilag releváns jegyek összességét”. Az elmélet első részletes kidolgozása ROMAN JAKOBSON – GUNNAR FANT – MORRIS HALLE, *Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates.* The MIT Press, Cambridge, MA, 1951. L. még ROMAN JAKOBSON – MORRIS HALLE, *Phonology in relation to phonetics.* In: BERTIL MALMBERG szerk., *Manual of phonetics.* North-Holland, Amsterdam, 1968. 411–49. Magyarul: *Fonológia és fonetika.* In: ROMAN JAKOBSON, *Hang–Jel–Vers*². Gondolat, Bp., 1972. 11–65; valamint PÉTER i. m. 27–32.

A kiindulási pont itt is a minimális párok szembeállítására, akár csak az amerikai strukturalistáknál. Azonban JAKOBSON számára egy *kéz* : *géz* pár nem csupán annyit bizonyít, hogy a /k/ és a /g/ két különböző fonéma, hanem azt is, hogy ami *v a l ó j á b a n* megkülönbözteti őket, az egyetlen jegy, a zöngésség eltérő értéke. Ráadásul ugyanez igaz a *por* : *bor*, *tél* : *dél*, *fél* : *vél*, *szűr* : *zűr*, *seb* : *zseb* stb. párokra. Tehát a következtetés az, hogy a zöngésség a magyarban megkülönböztető jegy. JAKOBSON, FANT és HALLE megkülönböztetőjegy-rendszere a *k u s z t i k a i* jegydefiniciókon alapul és következetesen *b i n á r i s* (azaz minden jegynek + és – értéke lehetséges). A klasszikus generatív fonológiában visszatértek a hagyományosabb artikulációs megközelítésre, de kitarítottak a binaritás elve mellett. A fonológiaelméletek későbbi történetében találkozunk következetesen unáris (egyértékű jegyes) megoldásokkal és kevert unáris-bináris rendszerekkel, valamint inkább akusztikai alapú és inkább artikulációs alapú rendszerekkel. Ezek részletezésébe itt most nem tudok belemenni, de annyi bizonyos, hogy ma *e g y e t l e n* fonológiai elmélet sem létezik, amely a fonéma oszthatatlanságát hirdetné, azaz amelynek ne valamilyen jegy- vagy elemrendszer lenne az alapja, amely a fonológiai kontrasztivitást hordozza.

6. Kontrasztivitás. – Csakhogy magának a kontrasztivitásnak mint alapelvnek is megingott az egyeduralma az utóbbi időben. Először is: az amerikai strukturalisták klasszikus fonémafogalma a *f e l s z í n i* kontrasztokra épült, és ezen belül is a „once a phoneme, always a phoneme” elvére: azaz, ha valamely szembenállás akár csak egyetlen környezetben kontrasztívna bizonyul, akkor az minden más esetben is ilyennek tekintendő. Például az angolban az alveoláris nazális és a veláris nazális szembenállása (szó elején és) mássalhangzó előtt megjósolható (*mint* : *mink*), de magánhangzó előtt és szó végén kontrasztív; ezért ez a kétféle nazális ebben a keretben *m i n d e n* helyzetben két külön fonémának minősül. Ezzel szemben a klasszikus generatív fonológiában közös mögöttes ábrázolásra megy vissza mindkét nazális, és ahol a felszínen kontraszt látszik lenni, az a *g*-törlés szabályának köszönhető. Azt, hogy a felszíni kontrasztra épülő fonemadefiníció inkább gátja, mint segítője a helyes fonológiai ábrázolások és általánosítások megállapításának, MORRIS HALLE bizonyította először és igen meggyőzően az orosz zöngésségi hasonulás példáján (*The sound pattern of Russian.* Mouton, The Hague, 1959.). Az oroszban történetesen nincs önálló *dzs* fonéma, a felszíni *dzs*-k a *cs* zöngésségi hasonulásból származó allofónjai. Ennél fogva klasszikus strukturalista keretben, ahol a fonémából fonémát létrehozó morfofonológ-

giai szabályok élesen el vannak választva a fonémából allofónt létrehozó allofonikus megállapításoktól, nem lehet kimondani azt a szabályszerűséget, hogy minden zörejhangkapcsolat nem utolsó tagja(i) zöngésség tekintetében hasonul(nak) az utolsó taghoz (akárcsak a magyarban), hanem két külön szabályra van szükség: egy morfofonológiai szabályra, amely szerint minden zörejhang hasonul, *k i v é v e* a *cs*-t, és egy allofonikus szabályra, amely szerint *e g y e d ü l a cs* hasonul egy rákövetkező zöngés zörejhanghoz. A probléma oka az úgynevezett *f o n é m a s z i n t*, amely alatt és fölött szükségképpen más szabályszerűségeknek kell érvényesülniük. Ennek alapján a korai generatív fonológia kereken tagadta a fonémaszint (és ezzel együtt a fonéma fogalmának) létezését, olyannyira, hogy egy-két évtizedig a fonológiai munkákban még maga a *fonéma* szó sem szerepelt. Az újabb generatív irodalom azonban már nem ódzkodik a *fonéma* terminus használatától, csakhogy immár nem az amerikai deskriptív iskola értelmében vett (taxonomikus) fonémákra gondolva, hanem egyszerűen a „mögöttes szegmentum” szinonimájaként használja a *fonéma* szót.

Később, a Lexikális Fonológia keretében valamelyest rehabilitálódtak a felszíni kontrasztok, pontosabban valamely, a mögöttes és a fonetikai ábrázolás közötti releváns fonológiai szint, amely azonban csak emlékeztet a klasszikus fonémaszintre, de nem azonos vele. (A Lexikális Fonológiáról részletesebben l. DURAND–SIPTÁR i. m. 92–125 és az ott idézett irodalmat.)

Visszont a legutóbbi időben maga a kontraszt, mint a fonológiai leírás alapelve került támadások kereszttüzébe. Az a kérdés merült fel, hogy vannak-e olyan fonológiai minták, amelyek következetesen különböznek egymástól, de nem annyira, hogy megbízható módon megkülönböztethetők lennének. Vagyis vannak-e olyan minták, amelyek átfedésben vannak egymással, mégpedig nemcsak véletlenszerűen, a produkció vagy a percepció során keletkező „zaj” következtében, hanem következetesen, lényegük szerint átfedésben vannak fontos artikulációs jellemzőik tekintetében? Azt gondolhatnánk, hogy ilyen esetet szinte lehetetlen találni, mindazonáltal számos ilyen esetet találtak számos nyelvben. Ezek közül a legjobban körüljárt, legismertebb eset a német szótagvégi helyzetben bekövetkező *n e m - t e l j e s n e u t r a l i z á c i ó* esete. Hagyományosan úgy szokták tartani, fonológusok (WILLIAM MOULTON, *The sounds of English and German*. University of Chicago Press, 1962.) és fonetikusok (EDOUARD SIEVERS, *Grundzüge der Lautpsychologie*. Beritkopf und Härtel, Leipzig, 1876.) egyaránt, hogy a szótag végi zöngés zár- és réshangokban – mint például a *Bund* ’szövetség’ és *bunt* ’tarka’ esetében – neutralizálódik a zöngésségi kontraszt a zöngétlen mássalhangzó irányában. Tehát bár a toldalékolt *Bunde* és *bunte* kontrasztot mutat az alveoláris zárhang zöngéssége tekintetében, a *Bund* és *bunt* kiejtése azonosnak látszik: mindkettő [bunt]. Az a baj, hogy ezeket a beszélők nem ejtik *t e l j e s n* egyformán (DAN DINNSEN – MARIA GARCIA-ZAMOR, *Three degrees of vowel length in German*: *Journal of Linguistics* 4. 1971: 111–26; MARIOS FOURAKIS – GREGORY IVERSON, *On the ‘incomplete neutralization’ of German final obstruents*: *Phonetica* 41. 1984: 140–9; ROBERT F. PORT – MICHAEL O’DELL, *Neutralization and syllable-final devoicing in German*: *Journal of Phonetics* 13. 1986: 455–71; ROBERT F. PORT – PENNY CRAWFORD, *Pragmatic effects on neutralization rules*: *Journal of Phonetics* 16. 1989: 257–82). Ezek a hangsorok valójában csekély mértékben különböznek, amint az eszközfonetikai módszerekkel világosan megállapítható. A mögöttesen zöngés mássalhangzó előtt a magánhangzók (illetve a szonoráns mássalhangzók) következetesen kissé hosszabbak, ugyancsak kissé hosszabb a magánhangzó/szonoráns zöngéjének a zárperiódusba való „belelógása”, viszont rövidebb a zárperiódus és gyengébb és rövidebb a felpattanási zöreje. Vagyis a valóban zöngés zörejhangokra jellemző kísérőjelenségek – jóval szerényebb mértékben, de – az ilyen zöngétlenedett szegmentumokban is fellelhetők. Egyszerű meghallgatással ezek az apró időztési különbségek

tudatosan nem észlelhetők. Mégis léteznek, és nem is csupán az eszközfonetikai regisztrátumokon láthatók.

Hiszen ha ezek a mássalhangzók (illetve az őket tartalmazó szekvenciák) valóban egyformák lennének (és nemcsak nagyjából egyformának *tűnnének*), akkor egy hallás utáni diszkriminációs kísérletben 50%-ban helyes válaszokat kellene kapnunk, azaz tiszta találgatási eredményt (mint mondjuk a magyar *fojt* és *folyt* hallás utáni megkülönböztetése esetében). Ha viszont a különbség kontrasztív, akkor legalább 99%-os helyes találati arányt várnánk jó akusztikai körülmények között, együttműködő kísérleti személyektől (mint a magyar *foljt* és *fojt*, vagy éppenséggel mint a német *Bunde* és *bunte* példákra). Ehelyett a két szóban forgó alak, a *Bund* és a *bunt* éppen annyira különbözik egymástól, hogy a kísérleti személyek 60-70%-os találati aránnyal tudják eltalálni, melyiket hallották (PORT–CRAWFORD i. m.). Ez a váratlan eredmény azt mutatja, hogy az ilyen szópárok tagjai nem azonosak, de nem is különböznek egymástól disztinkt módon.

A zöngésségi kontraszt tehát majdnem neutralizálódik ebben a környezetben, de ha eléggé közelről nézzük, mégsem teljesen. A különbségek eszközfonetikai módszerekkel kimutathatók, de a kétféle mintához tartozó értékek igen erősen átfedésben vannak egymással. Ha a mérési adatokat a lehető legügyesebben kombináljuk egymással, ugyanúgy 60-70%-os helyes elkülönítést lehet elérni, mint a lehallgatási tesztekben (ROBERT F. PORT – ADAM P. LEARY, *Against formal phonology: Language* 81. 2005: 927–64, kül. 947–8).

Mármost ha mindez így van, egy súlyosabb következtetés is adódik, mint a kontrasztivitás kérdésének relativizálódása. A fentiek azt is jelentik egyben, hogy fonológiai elemzéseinket többé nem alapozhatjuk egymás (vagy elődeink) fül utáni transkripcióira (még kevésbé a sajátjainkra). A fonetikai átírás, mint bármely más introspektív elemzés, nem teljesen megbízható, és nem szolgálhat a nyelvészeti kutatás kizárólagos alapjául.

7. Szegmentumok? – És ha már a fonetikai átírásnál tartunk, ezzel nemcsak az a baj, hogy amit nem hallunk megbízhatóan, azt nem is tudjuk hitelesen átírni. Az átírás legnagyobb problémája az, hogy a *l f a b e t i k u s*, vagyis szegmentumokban ábrázol egy olyan folyamatos jelenséget, amely természete szerint nem szegmentumokból áll. Azt már régóta csak a legnaivabbak gondolják, hogy beszédünk *b e s z é d h a n g o k*ból tevődik össze. Magában a konkrét fizikai hangfolyamban nincsenek elkülönülő szegmentumok, legfeljebb a – szegmentumok soraként elgondolt – fonológiai ábrázolásokat a hangfolyamatra visszavetítve lehetséges többé-kevésbé ezeknek megfelelő szakaszokat kijelölni benne. Ettől azonban még igaz (lehetne), hogy a beszélők nyelvtudása, fonológiai kompetenciája szegmentumnyi egységekben szerveződik.

Visszatérve SAUSSURE-höz egy pillanatra, a Cours bevezetését követő, már említett függelékben a következőket olvashatjuk: „Ha vetítógéppel visszaadhatnánk a szájürenek és a gégefőnek egy hangsor létrehozása közben kifejtett valamennyi mozgását, az artikulációs mozgásoknak e sorozatában lehetetlenség volna szakaszokat feltárni; nem tudjuk, hol kezdődik az egyik hang, s hol végződik a másik. Akusztikai benyomás nélkül hogyan állíthatnánk, hogy például a *fal* hangsorban három egység van, nem pedig kettő vagy négy? Csak a hallott beszédláncolatban lehet rögtön észrevenni, hogy egy hang azonos marad-e önmagával vagy sem; amíg az a benyomásunk, hogy valami egyneműt érzékelünk, egyetlen hanggal van dolgunk. Nem is az a fontos, hogy időtartama nyolcadnyi vagy tizenhatodnyi-e [...], hanem a benyomás minősége. Az akusztikai lánc nem egyenlő, hanem egynemű szakaszokra oszlik, amelyeket a benyomás egységes volta jellemez; ez a természetes kiindulópont a fonológiai kutatás számára. [Bekezdés.] E tekintetben az ősi görög ábécé valóban csodálatra méltó. Minden egyszerű hangot egyetlen írásos jel jelöl benne, és viszont: minden jel

mindig ugyanannak az egyszerű hangnak felel meg. Ez zseniális felfedezés, amelyet a latinok örököltek. A *bárbarosz* 'barbár' szó lejegyzésekor a

BAPBAPOΣ
□□□□□□□□

minden betűje egynemű szakasznak felel meg; a fenti ábrán a vízszintes vonal a hangsort tünteti fel, a kis függőleges vonalak az átmenetet jelzik egyik hangról a másikra. [...] Ezt az elvet, amely egy jó fonológikus íráshoz szükséges és elegendő, a görögök csaknem hiánytalanul valósították meg.” (SAUSSURE 1997. i. m. 67–8).

SAUSSURE szerint tehát, és ezt azóta is nagyon sokan így gondolják, a beszéd alfabetikus rendszer szerinti szegmentálása egy természeti tény felfedezése, és az e rendszerben szereplő fonémák ténylegesen használt, létező egységek a beszédészlelésben (ha a beszédprodukciónban nem is). Ennek ellentmond azonban egyre több olyan kísérleti eredmény, amelyek szerint a szegmentálás nem velejárója a szófelismerésnek és a beszédértésnek. Lássunk néhány példát KAS BENCE szakirodalmi összefoglalója nyomán (A fonológia a nyelvészeti elméletekben és a beszélők mentális valóságában. Kézirat. Bp., 2006.).

Egy kísérletben például Portugália egy elmaradott részén élő, írástudatlan, illetve olvasásban jártas felnőttek teljesítményét hasonlították össze. A feladat *m*, *p* vagy *s* hangok valamelyikének törlése vagy hozzáadása volt a kísérletvezetőtől hallott szóból kiindulva. Az írástudatlan csoport egyik műveletre sem volt képes, míg az olvasásban jártas csoport tagjainak a feladat nem okozott gondot. A konklúzió az volt, hogy a szegmentumokkal való explicit műveletvégzés nem spontán képesség, hanem az olvasástanulással összefüggő tanult készség. Ezt erősítette meg az ellenpróba is, hogy egy nem alfabetikus írásrendszer ismerete nem teszi képessé beszélőit a szegmentálásra. A csak a kínai képirást ismerő felnőttek ugyanúgy nem tudtak mássalhangzókat hozzáadni vagy törölni szavakból, mint az analfabéta portugál földművesek (J. MORAIS – R. KOLINSKY, Perception and awareness in phonological processing: the case of the phoneme: Cognition 50. 1994: 287–97). – Amint azonban SZENDE TAMÁS felhívta rá a figyelmemet, a kísérlet eredményének helyes értelmezését megnehezíti, hogy benne a szegmentumokkal végzett műveletek tárgynyelvi és metanyelvi aspektusai nem különülnek el világosan. Nem lehet kizárni azt sem, hogy a szegmentumokkal való explicit műveletvégzés a metanyelvi tudatosság miatt más kognitív folyamatokra épül, mint az implicit fonológiai kompetencia részeként végzett műveletek. Ezt megerősíteni látszik az is, hogy kínai afáziásoknál ugyanúgy regisztráltak észleléssel is összefüggő feladathelyzetben szegmentális nagyságrendű parafáziákat (törlést, helyettesítést, perszeverációt), mint az alfabetikus írásrendszerű nyelvek afáziásainál (MARGARET A. NAESER – STEPHEN W.-C. CHAN, Case study of a Chinese aphasic with the Boston Diagnostic Aphasia Exam: Neuropsychologia 18. 1980: 389–410).

Egy másik vizsgálatban 4, 5 és 6 éveseket mértek össze egy olyan tesztben, amelyben hallott megnyilatkozások szótag-, illetve fonémaszámát kellett jelezni az asztalt ütögetve. A 4 évesek közül senki, az 5 évesek 17%-a, a 6 évesek 48%-a tudott fonémákra szegmentálni, míg szótagolni majdnem mindenki. (I. Y. LIBERMAN – D. SHANKWEILER – F. W. FISCHER – B. CARTER, Reading and the awareness of linguistic segments: Journal of Experimental Child Psychology 18. 1974: 201–12. Megjegyzendő, hogy a vizsgálatot olyan országban végezték, ahol 5 éves korban kezdődik az olvasástanítás.) Más kutatásokból kiderült, hogy a gyengén olvasó gyerekek egyéb, szegmentális elemzést kívánó feladatokban is alulteljesítettek. Magyar gyermekekkel végzett vizsgálataiban hasonló eredményre jutott KASSAI ILONA (A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben: Nyr. 1983: 420–3; Szótaghatárok és fonológiai jólfarmaltság nagycsoportos óvodások intuitív szótagolásában. In: KASSAI ILONA

szerk., Szótagfogalom – szótagrealizációk. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1999. 131–42) és GÓSY MÁRIA is. (GÓSY MÁRIA személyes közlése. Még publikálatlan vizsgálatában a négyéves magyar gyermekek 10%-a, az ötévesek 30%-a, a hatéveseknek pedig 60%-a volt képes szegmentálást kívánó feladatot teljesíteni, és még a hétévesek sem értek el 100%-os eredményt. A kísérleti személyek teljesítménye a szegmentumok típusától is függött.)

Mindebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a fonológiaelméletek által rendszerint feltettekkel ellentétben a szegmentumok nem eleve adott alapelemek, a természetes, naiv nyelvi funkciók feltehetőleg nem vagy nem kizárólag ezeken alapulnak. A nyelvi feldolgozásban – éppúgy, mint a produkcióban – az esetek többségében ennél nagyobb, szótag vagy szó méretű egységekkel való műveletvégzés zajlik. A szegmentumok olyan késői fejlemények, amelyek a tudatos nyelvi funkciók, így az olvasás és az írás tanulása során, a természetes nyelvi reprezentációk feletti általánosítások eredményeképpen jönnek létre mentális realitásként. Elvileg vitakozhatnánk azon, hogy ezt a lényegében *m e t a n y e l v i* tudást az emberi nyelvi képesség részének tekintsük-e, a legtöbb érv azonban ez ellen szól.

Meg kell itt említenem SZILÁGYI N. SÁNDOR javaslatát a nyelvi jelenségek (a SAUSSURE-i értelemben vett *langage*) vizsgálatának két szintje közötti alapvető különbségtételről (Elmélet és módszer a nyelvészetben, különös tekintettel a fonológiára. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2004.). Szerinte elkülönítendő a nyelvi produktumokban megfigyelhető rendezettségnek, illetve a nyelvhasználat valós folyamatainak és az ezeket megalapozó mentális reprezentációknak a vizsgálata. Az előbbit a *b e s z é d m ű*, az utóbbit a *b e - s z é d t e v é k e n y s é g* nyelvészetének nevezi. Előbbi lenne a nyelvész, míg az utóbbi a pszicholingvista felségterülete. És bár maga SZILÁGYI a beszédmű fonológiáját szegmentum- (sőt egyenesen beszédhang-)alapúnak tartja, ilyenként gondolja el, maga a megkülönböztetés is igen hasznos.

Azonban az elméleti, nem pszicholingvisztikai kiindulású fonológiai kutatásokban is egyre hátrább szorul a szegmentumelvűség az utóbbi időben. A megkülönböztető jegyek értelmezési tartományáról ma már igen kevesen gondolják, hogy azok egybeesnének a szegmentum méretű egységekkel. Számos nyelvi jelenség utal ugyanis arra, hogy a jegyértékek nem maradhatnak bezárva a szegmentum méretű cellákba, hanem különböző nagyságú tartományokra kell értelmezve lenniük (szótagrészekre, egész szótagokra, ütemekre, szavakra stb.). Ez az ötlet egyáltalán nem új: a JOHN RUPERT FIRTH nevéhez fűződő „londoni iskola” felfogása pontosan ebből indult ki már az 1940-es években. Az utóbbi három évtizedben ezeket a gondolatokat fejlesztette tovább és formalizálta az *a u t o s z e g m e n t á l i s f o - n o l ó g i a* néven ismertté vált irányzat, JOHN GOLDSMITH és mások úttörő munkája nyomán (l. DURAND–SIPTÁR i. m. 126–54). S bár az autoszegmentális elemzés eredeti és intuitíve legmeggyőzőbb példái a tonális jelenségek köréből származtak, ma már a különféle jegygeometriai modellek keretében gyakorlatilag minden hangtulajdonság, minden megkülönböztető jegy autoszegmentális szervezettségű, azaz nincs többé bezárva a szegmentum-méretű cellákba.

De még az autoszegmentális fonológia is elvont időzítési egységekhez társítva ábrázolja a különféle hangtulajdonságokat, úgyhogy bizonyos értelemben még mindig kötődik a szegmentális szervezettséghez. A kétezres években azonban egyre inkább hallatszanak olyan hangok is, hogy a formális nyelvelméletnek, elsősorban a fonológiaelméletnek valósidejű jelleget kellene adni. – Ennek az elképzelésnek is megvannak az előzményei a korábbi szakirodalomban: a nyolcvanas és kilencvenes években különféle szerzők, kutatócsoportok és kutatási programok tűzték maguk elé azt a célt, hogy a fonológiai leírásból ne csupán a szabályokat és a levezetéseket, hanem magukat a fonológiai szegmentumokat is eltávolítsák; l. pl. JOHN LOCAL tanulmányát és az ott idézett irodalmat (Modelling assimilation in nonsegmental, rule-free synthesis. In: GERARD G. DOCHERTY – ROBERT LADD szerk., Papers

in laboratory phonology II. Gesture, segment, prosody. Cambridge University Press, 1992. 190–223).

A nehezen vagy egyáltalán nem formalizálható viselkedésbeli részletekről is számot kell adni ahhoz, hogy a szófelismerési folyamatokban, az artikulációs gesztusokban, a beszédmemlékezetben és más területeken megnyilvánuló nyelvi viselkedést adekvát módon tudjuk leírni. A nyelvészek e szerint a felfogás szerint többé nem tagadhatják a folyamatos időben lezajló események relevanciáját, ha az emberi kogníciót a maga valóságában akarják modellálni.¹ A Language című folyóirat 2005 decemberi számában ROBERT F. PORT és ADAM P. LEARY egyenesen a következőket írja: „Csak egy út marad nyitva azok számára, akik a hagyományos generatív fonológiát kívánják művelni továbbra is, s csupán valamely nyelv absztrakt hangszerkezeteit kívánják tanulmányozni, tagadva az artikulációs, akusztikai és auditorikus részletek relevanciáját. Azt mondhatják: »Bennünket nem érdekel a nyelvi viselkedés, csak a nyelvi tudás«. De egyáltalán nem lehetnek biztosak abban, hogy a nyelvi tudás koherens statikus leírása lehetséges csak azért, mert éppen ezt akarják tanulmányozni. Azt kockáztatják, hogy módszertani okokból ezt a vállalkozást a következőképpen tudják csak nyélbe ütni: »Egyedül azzal törődünk, hogyan lehet papírra vetni egy nyelv leírását«. Csak-hogy ez felettébb kétes célkitűzés, mivel azt tükrözi, legalábbis részben, hogy nagyon kényelmesen megvagyunk a nyelvek alfabetikus alapú leírásával. Ha tényleg a nyelvi viselkedésről szeretnénk számot adni, föl kell hagynunk azzal a kíváncsisággal, hogy nyelvészeti leírásainkat a szó szoros értelmében le is tudjuk írni.» (PORT – LEARY i. m. 958–9.)

SIPTÁR PÉTER

¹ A szóalak/frázis nagyságrendben történő fonológiai programozás egy kognitív modellje a SZENDE TAMÁS nevéhez fűződő Globális Programozás Elvének műveleti megközelítése (Lenition processes and 'global programming principle'. In: Proceedings of the XIIth International Congress of Phonetic Sciences 5. 1991. 126–9; Phonological representation and lenition processing. Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian papers in Phonetics 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1992. 180–3; Alapalak és lazítási folyamatok. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1997. 153–63). Ebben az „ejtésközeli fonológiai reprezentáció” a szegmentum és az azt alkotó jegyek eltérő viszonyával adja meg a magasabb absztrakciós fokú alapalak és a realizált alak közötti összefüggést. A realizált alak „szegmentumai” jegyállományuk tekintetében eltérőek lehetnek a statikus leírású alapalakéitól. Az eltérést a modell a lexikonbeli alapalakhoz való hozzáférés és a fonológiai reprezentáció között végbemenő programozási műveletekkel, illetőleg azok esetlegességével magyarázza. Ebben a felfogásban azonban a jegyek és a szegmentumok még a realizált alakban sem zárják ki egymást: a közlésegyeség lineáris szerkezetében a szegmentumok átjárható falú „időfülkékként”, vagyis az alapalaktól eltérő jegyfeltöltést is megengedő tagolási egységekként szolgálnak az előhívott jegyállomány pozicionálása számára. A „teljes jegyfeltöltésű szegmentumok”-kal végzett programozási műveletek létét a torzítások, valamint az ép és patológikus devianciák empirikus adatai is alátámasztják (l. pl. HUSZÁR ÁGNES, A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbottlások tükrében. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2005.; SZÉPE JUDIT, Hipotézisellenőrzés a fonológiában: a Globális Programozás Elvének néhány független bizonyítéka. In: HUNYADI LÁSZLÓ szerk., Kísérleti fonetika és laboratóriumi fonológia a gyakorlatban. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Nyomda, 2003. 181–212; UÓ., Beszédtévesztések közös elve afáziasoknál, időskorúaknál és mindennapi nyelvbottlásainkban: Beszédgyógyítás 16. 2005: 32–74; S. TAR ÉVA, A 3–6 éves kori fonológiai fejlődés kronológiai mintázata a magyarban. Open Art, Bp., 2006.).

The rise and fall of the notion of ‘phoneme’

The first part of this paper provides a bird’s eye view of the early stages of the story of the notion of ‘phoneme’ from SAUSSURE and BAUDOIN DE COURTENAY, via TRUBETZKOY, up to the American descriptivists. The second part discusses three major components of that notion: the idea that phonemes are indivisible primitive units of phonological representation, the concept of contrast, as well as segmental organisation in general, reviewing various portions of recent literature arguing against each component in turn. Specifically, it is pointed out that (1) in present-day phonology, the basic units of phonological representations are features, and phonemes are only used as shorthand for bundles of distinctive features; (2) the presence vs. absence of contrast is not a matter of all-or-nothing in a number of cases; there are cases in which two sequences are not phonologically identical but not distinct, either; consequently, phonological descriptions cannot be exclusively based on segmental transcriptions; and (3) phonetic transcription suggests that speech consists of speech sounds – a claim that is obviously false phonetically; but even a sizeable portion of the phonological literature claims that phonological analysis is to be conducted in a nonsegmental (and rule-free) fashion.

PÉTER SIPTÁR